

Ferdi Ertekin

Dr. Arş. Gör., Trakya Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü, Edirne/Türkiye
Research Assistant Doctor, Trakya University/Faculty of Literature/Department of History,
Edirne/Turkiye

eposta: ferdiertekin@trakya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3142-9996> - RorID: <https://ror.org/00xa0xn82>

Atıf/Citation: Erte, F. 2024. Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/39, 194-215.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1434060>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	08.02.2024
Kabul Tarihi/Accepted:	24.04.2024
Yayın Tarihi/Published:	15.06.2024

LORD CURZON, ARNOLD JOSEPH TOYNBEE VE İSTANBUL'UN GELECEĞİ HAKKINDA ÜÇ MESELE

Öz

Bu makalede, I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında İngiltere'nin İstanbul ve Boğazlar ile ilgili stratejik kararları ve istihbarat raporları incelenmektedir. Kırım Harbi'nde İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu müttefik iken, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusunun yenilgiye uğraması iki devlet arasındaki ilişkiler açısından ilk dönüm noktasını oluşturmuştur. 1906'da vuku bulan sınır anlaşmazlığı sonrası İngiltere, Gelibolu'yu işgal ederek İstanbul'u ele geçirme planlarını uygulamaya koymanın eşiğine kadar gelmiştir. 1909-1913 yılları arasında Osmanlı idaresinde söz sahibi olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın önde gelen isimleri Almanya ile yakın ilişkiler kurmaya devam edince Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkiler 1914'te yerini aleni düşmanlığa terk etmiştir. 1918'de İngiliz karar alıcılar tarafından kurulan Politik İstihbarat Dairesi ve Şark Komitesi, Osmanlı topraklarına yönelik İngiliz politikasının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu birimlerde, ünlü tarihçi Arnold J. Toynbee ve Lord Curzon gibi önemli isimler yer almış ve bahsi geçenler İstanbul'un işgalinden Lozan Konferansı'na kadar olan süreçte İngiliz karar alma süreçlerine etki etmiştir. Mart/Nisan 1915'te İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan ve İstanbul ile Boğazları Rusya'ya vermeyi amaçlayan gizli antlaşma planları 1917'deki Rus Devrimi ile akamete uğramış ve 1917 sonrası İstanbul'un geleceği ve boğazların statüsü İngiliz karar alıcılarının ana gündemi haline gelmiştir. Makalede, Arnold Joseph Toynbee ve Lord Curzon tarafından hazırlanan stratejik raporlara dayalı olarak, İngilizlerin İstanbul'un geleceği, Boğazların kontrolü ve Halife-Sultan'ın rolüne dair plan ve tasarıları kapsamlı bir şekilde analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee, İstanbul, Politik İstihbarat Dairesi, Şark Komitesi.

Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele

LORD CURZON, ARNOLD JOSEPH TOYNBEE AND THREE ISSUES ON THE FUTURE OF ISTANBUL

Abstract

This article examines Britain's strategic decisions and intelligence reports concerning Istanbul and the Straits during and after World War I. While Britain and the Ottoman Empire were allies in the Crimean War, the defeat of the Ottoman army in the 1877-78 Ottoman-Russian War constituted the first turning point in the relations between the two states. Subsequently, following the border dispute in 1906, Britain came to the brink of implementing plans to seize Istanbul by occupying Gallipoli. Between 1909 and 1913, the prominent figures of the Committee of Union and Progress, who held significant influence in the Ottoman administration, continued to forge close relations with Germany, leading to open hostility between the Ottoman Empire and Britain in 1914. In 1918, the Political Intelligence Department and the Eastern Committee, established by British decision-makers, played a crucial role in shaping British policy towards Ottoman territories. These units included notable figures such as the renowned historian Arnold J. Toynbee and Lord Curzon, who influenced British decision-making processes from the occupation of Istanbul to the Lausanne Conference. The secret treaty signed between Britain, France, and Russia in March/April 1915, which aimed to cede Istanbul and the Straits to Russia, was thwarted by the Russian Revolution of 1917. Consequently, the future of Istanbul and the status of the Straits became the primary agenda for British decision-makers post-1917. The article provides a comprehensive analysis of British plans and designs for the future of Istanbul, the control of the Straits, and the role of the Caliph-Sultan, based on strategic reports prepared by Arnold Joseph Toynbee and Lord Curzon.

Keywords: Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee, Istanbul, Political Intelligence Department, Eastern Committee.

Giriş

Albert Sorel'e bakılırsa Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde yer aldığı şark meselesi, Türklerin Avrupa topraklarına girmesiyle başlamıştır. 29 Mayıs 1453'teki fethinden itibaren İstanbul'un Hristiyan Avrupalı devletler tarafından ele geçirilmesi ve paylaşılması ile alakalı onlarca proje tasarlanmıştır. Bunlardan en erken tarihli olanı Fransa Kralı VIII. Charles (1470-1498)'in İstanbul ve kutsal toprakları ele geçirme projesidir (Djuvara 2017: 55-59)¹. Benzeri bir başka proje I. Dünya Harbi sırasında İngiltere'nin başını çektiği itilaf devletleri

¹ Fransa daha geç bir tarihte, 9 Temmuz 1807'de, Napoléon Bonaparte'ın imparatorluğu döneminde Rus Çarı I. Aleksandr ile Tilsit Antlaşması'nı imzaladı. İki imparator Niemen Nehri üstündeki meşhur sal müzakereleri esnasında Avrupa'daki Osmanlı topraklarının nasıl paylaşılacağı ile alakalı uzun müzakereler yürüttü. Pek çok toprağın paylaşılması konusunda mutabakata varan imparatorların uzlaşmadığı tek yer ise İstanbul olmuştu. Rusya ise İstanbul'u alarak Roma'nın varisi olmayı istemekteydi ancak Napoléon Bonaparte'a göre İstanbul dünya imparatorluğunun merkeziydi ve Ruslara terk edilemezdi. Bu yüzden iki imparator İstanbul'un kimseye ait olmaması, burada bağımsız bir hükümet kurulması hususunda mutabakata varmıştı (Eğrioğlu Ertekin 2024: 264-267).

tarafından hazırlanmıştır. Osmanlı-İngiliz ilişkileri 18. yüzyılın sonundan itibaren uluslararası konjonktüre bağlı olarak çalkantılı bir seyir takip ettiyse de İngiliz hükümetleri, 18. yüzyılda Osmanlı'nın yıkılması yahut parçalanmasını içeren ittifaklara girmekten çoğunlukla imtina etmiştir (Dönmez 2014: 30-32). İngiltere, Türk boğazlarının ve dolayısıyla İstanbul'un müdafaasıyla ilgili muhtemel senaryoları 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus donanmasının Osmanlı donanması karşısında Akdeniz'deki üstünlüğünü ortaya koymasından ve 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rus gemilerinin Karadeniz dâhil tüm Osmanlı sularında serbestçe dolaşma hakkına kavuşmasından itibaren tartışmaya başlamıştır (Yıldız 2019: 40; Dönmez, 2014: 30-32).

İngiltere, Kırım Harbi (1853-56)'nde müttefik olarak Rusya'ya karşı savaşmış, harp sonrası 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Barış Antlaşması'nın 7. maddesine dayanarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletler Sistemi'nin bir parçası olduğunu onaylayarak, bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü güvenceye almıştır (A Handbook of Turkey in Europe 1917:34). Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı ordusunun aldığı mağlubiyet iki devlet arasındaki ilişkiler açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur (Tokay 2019: 66). 93 Harbi sonrası değişen yeni jeopolitik ortamda İngiliz istihbaratı dikkatini yeniden boğazlar ve Çanakkale üzerine dikerek İstanbul'a yönelik muhtemel Rus işgal senaryolarını yeniden gözden geçirmeye başlamıştır.

İstanbul ve Rumeli'deki İngiliz casusları ve resmi yetkilileri, ani bir Rus hücumuna karşı koyabilecek alternatif planlar ortaya koyarken Gelibolu ve İstanbul'un işgal planlarına dair ilk ayrıntılı bilgileri de sistematik olarak toplanmaya başlanmıştır. İngiliz Dışişleri teşkilatı ve 1877 Şubat'ında merkezleşen Deniz İstihbarat Dairesi, bütün dikkatini İstanbul ve Çanakkale üzerine yoğunlaştırmıştı. İngiltere, Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla 1877'de *Reports and Memoranda Relative to Defence of Constantinople and other positions in Turkey and on Routes in Roumelia* başlığıyla bölgeden son derece ayrıntılı bilgiler toplamıştı. İmparatorluk bekâsının jeostratejik kilit taşları olan Türk boğazlarının olası Rus tehdidine maruz kalması tehdidini bahane ederek İstanbul ve Rumeli'den askeri, demografik, topoğrafik bilgiler toplanıp tasnif edilmişti (TNA FO 424/38). İngiliz Hükümeti bu tarihten itibaren İstanbul'u gözden çıkarmaya önce Gelibolu/Çanakkale'yi ardından da İstanbul'u işgal etme planlarının altyapısını oluşturmaya başlamıştı. Örneğin bu işgal planlarından 12 Ekim 1880 tarihli olanı, dönemin İngiliz askeri ataşe raporuna yansımıştı. Raporunda İngiliz silahlı kuvvetlerinin Gelibolu Yarımadası'nın işgali hakkında stratejik değerlendirmeler mevcuttu. Yine 1886-1891 yılları arasında *İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü*'nü yürütmüş olan Henry Brackenbury, Tayron'a gönderdiği bir raporunda, stratejik önemleri olan Çanakkale ve İstanbul boğazlarına muhtemel bir Rus saldırısı halinde buraları müdafaa etmek için İngiliz filolarının bahsi geçen iki kıyı şeridinde bulunması hususunda Sultan II. Abdülhamid'in ikna edilmesinin son derece önemli olduğunun altını çizmekteydi (Yıldız 2019: 47,55). 1895 tarihli başka askeri ataşe raporunda da Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında herhangi bir düşmanlığın vuku

Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele

bulması halinde, İngiltere'nin amfibi harekât ile önce Gelibolu Yarımadası'nı işgal etme, ardından İstanbul'u ele geçirme planları daha detaylı bir biçimde ele alınmaktaydı. İngiliz istihbaratı, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası özellikle 1880'li itibaren İstanbul ve Çanakkale boğazlarında deyim yerindeyse kuş uçaşa kayıt altına almıştı (Ertekin 2022: 226).

1904-1906 yılları arasında dünya konjonktürünü değiştiren birkaç olay gerçekleşti. 1904'te İngiltere ile Fransa arasında Dostluk Antlaşması imzalandı. 1905'te Japonya, İstanbul'u sürekli tehdit eden Rusya'yı mağlup etti. 1906 yılı başında Osmanlı Devleti ile Mısır Hidivliği arasında Sina Yarımadası'nda bulunan sınır anlaşmazlığı sebebiyle, Taba krizi patlak verdi ve bu kriz Birinci Dünya Savaşı'ndan çok önce Osmanlı Devleti ile İngiltere'yi savaşın eşiğine kadar getirdi. İngiltere bu süreçte, isteklerini Osmanlı'ya dikte ettirmek amacıyla Çanakkale Boğazı'na ayrıntılı bir harekât planı hazırladı (Özkan 2022: 1020-1037). İngiliz Genelkurmayı ve Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan 1906 tarihli *War with Turkey* başlıklı bu harekât planı ile İngiltere, Gelibolu yarımadasını işgal edip İstanbul'u ele geçirmeyi tasarladı (Ertekin 2024: 119-155) Ancak dönemin İngiliz karar alıcıları, bu harekâtı son derece riskli bulduğundan planın tatbikini ilerleyen bir tarihe -1915'e- ertelemek zorunda kaldı, böylece 1906 senesi, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin tamamen kopma noktasına geldiği ikinci dönüm noktasını teşkil etti. II. Meşrutiyet'in ilânı ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra iktidarda Almanya ile yakın ilişki halinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti giderek daha fazla söz sahibi haline geldi. Bu süreç 1914'te Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkilerin tamamen kopmasına değin sürdü. Britanya Hükûmeti I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'u ele geçirme planlarına daha sistematik bir boyut kazandırarak 5 Eylül 1916 ile 27 Mart 1919 tarihleri arasında İstanbul ile alakalı tüm yazışmaları *İstanbul'un Geleceği* başlığıyla derleyip bir araya getirdi (TBL IOR/L/PS/10/623).

1. Arnold Joseph Toynbee ve Politik İstihbarat Dairesi

Modern tarih yazımının en tartışmalı simalarından biri olan Arnold J. Toynbee hakkında yerli ve yabancı literatürde pek çok makale, tez ve kitap kaleme alınmıştır. Daha ziyade tarihçi kişiliğiyle ön planda olan Toynbee'nin İngiliz istihbaratının önemli aktörlerinden biri olduğu üzerindeyse nedense pek fazla durulmamıştır. Tarihçi olarak Toynbee'nin en meşhur eseri *Study of History* başlıklı 12 ciltten müteşekkil çalışmasıdır.²

Toynbee, 14 Nisan 1889'da Londra'da dünyaya geldi. 1902'de İngiltere'nin en prestijli devlet okulu Wincester College'i kazandı. Burada dönemin orta ve üst sınıfları için standart bir müfredat olan Klasik Yunanca ve Latince öğrendi. 1907'de Oxford'taki Balliol College'e girdi ve buradan mezun oldu. 1911-12 yılları arasında Yunanistan ve İtalya'ya seyahatler

² 20. Yüzyılda yayınlanan tarih metinleri arasında en çok rağbet gören bu seri ne yazık ki henüz Türkçe'ye çevrilmemiştir.

gerçekleştirdi ve bu seyahatleri esnasında dizanteriye yakalandı. Eylül 1913'te Rosalind Murray ile evlendi. Çiftin ilk çocukları doğmadan önce Birinci Dünya Harbi patlak verdi. Toynbee, 1915'ten itibaren İngiliz Hükûmeti'nin propaganda çalışmalarının önemli bir unsuru haline geldi (Oxford Dictionary of National Biography 2004: 178-181). Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngiltere Dışişleri Bakanlığı Savaş ve Propaganda Ofisi'nde, bilinen adıyla *Wellington House*'da görev yaptı (Doğru 2022: 113). Mayıs 1917'de Dışişleri Bakanlığının Yurtdışı İstihbarat Bölümü'ne atandı. 1918-1919'da Paris Barış Konferansı'nda İngiliz delegasyonu üyesi oldu (Oxford Dictionary of National Biography 2004, s. 181).

Londra Üniversitesi'ne bağlı *King's College* bünyesinde kurulan Korais Kürsüsü'nde Bizans ve Modern Yunan Dili ve Edebiyatı ve Tarihi profesörü olarak görev yaptı. Ayrıca 1921 senesinin Ocak ve Eylül ayları arasında *Guardian* gazetesinde muhabir olarak çalıştı ve Anadolu'da bulundu. Gazeteci kimliğiyle gezdiği Anadolu'da, Yalova ve Gemlik'te Yunan birliklerinin ve Rum çetelerinin katliamlarına İzmir ve çevresindeki yıkıma bizzat tanık oldu. İnönü Muharebesi'ni Yunan saflarından izledi. Yaklaşık 9 ay kaldığı Anadolu'da Türklere uygulanan katliamı Yunan Hükûmeti'nin planladığı sonucuna vardı. Buradaki gözlemleri sonucunda 1922'de *The Western Question in Greece and Turkey: a Study in the Contact of Civilizations* adlı eserini yayımladı. Bu eserinde Yunan Ordusu'nun Anadolu'da yaptığı zulümlere dikkat çekmesi, İngiliz ve Yunan kamuoyunda tepkiyle karşılandı ve 1924'te Korais Kürsüsü'ndeki görevini bırakmasına neden oldu (Doğru 2022, s. 113-114).

1918'in ikinci yarısında I. Dünya Harbi sona doğru yaklaşırken Londra'da, Britanya'nın barış hedeflerinin belirlenmesi ve savaş sonrası yapılacak nihai barış için müzakere taslaklarının hazırlanmasına başlandı. Bu süreç, İngiliz karar alıcılar arasında İngiltere'nin savaş sonrası çözüm hedeflerine ilişkin iki ekol ortaya çıkardı. Bu ekollerden biri Dışişleri Bakanlığı'na bağlı *Politik İstihbarat Dairesi* (Political Intelligence Department)'ydi (Goldstein 1987: 419). Politik İstihbarat Dairesi, Lord Hardinge'in 11 Mart 1918'de Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir genelgeyle kurulmuştu. Bu dairenin görevleri arasında kendi kaynakları, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ve Savaş Bakanlığı tarafından toplanan tüm politik istihbaratı toplamak, tasnif ve koordine etmek yer almaktaydı (Dockrill 1996: 160).

Politik İstihbarat Dairesi, Ekim 1918'de dokuz alt birim halinde örgütlendi. Orta Doğu Bölümü, 1913-14 yılları arasında İstanbul'da büyükelçilik yapmış olan Sir Louis Mallet tarafından idare edilmekteydi. Mallet'in ekibi, ünlü tarihçi Arnold J. Toynbee ve Robert Vansittart'tan oluşmaktaydı. Esasında bu birimin tüm iş yükü Arnold Toynbee'nin üzerindediydi. Toynbee'nin Ekim başı ile Kasım ortasındaki üretimi Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki raporların temel çekirdeğini oluşturdu. Toynbee bu çalışmalarında Türkiye Avrupası/Rumeli ve İstanbul'u ilgilendiren konularda İngiliz istihbaratının Güney Doğu Avrupa Bölümü'nden Harold Nicolson ile yakın işbirliği halindeydi. Dairenin en üretken üyelerinden biri olan Toynbee 21 Kasım 1918'de Dışişleri Bakanlığı'na "The Peace Settlement

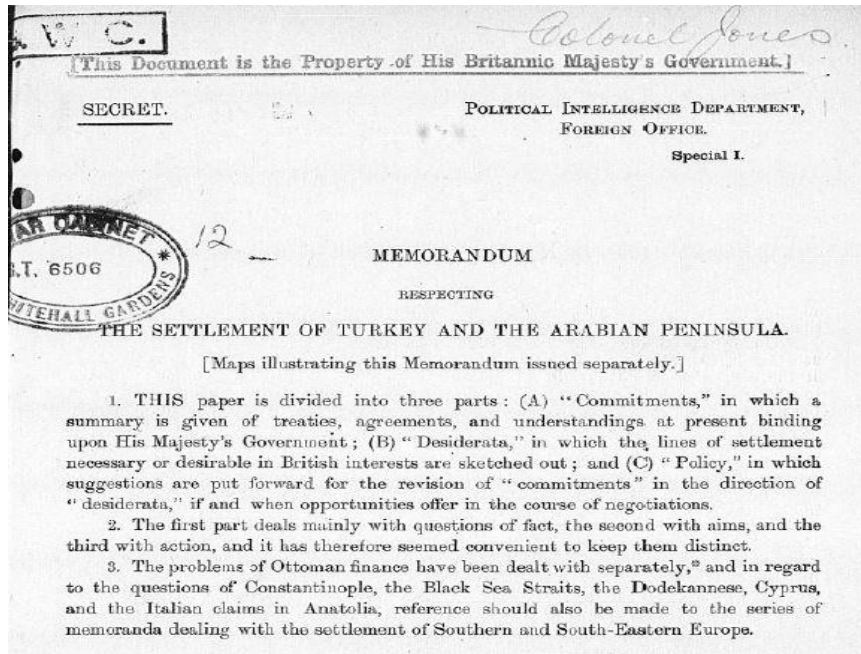

Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele

of Turkey and The Arabian Peninsula" başlıklı en önemli raporunu sundu. Goldstein, Toynbee tarafından hazırlanan bu raporun başlığını "The Peace Settlement of Turkey and The Arabian Peninsula" ismiyle anmakta, raporun oluşturulma tarihi olarak 21 Kasım 1918 tarihini vermektedir. Toynbee'nin bu raporu ilk olarak "The British Case in Regard to Settlement of Turkey and the Arabian Peninsula" başlığıyla çeşitli birimlere dağıtılmış ve çok sayıda yazışmaya yol açmıştı (Goldstein 1987: 420, 434). Politik İstihbarat Dairesi başlığı altında, Goldstein'in tespitine göre Arnold Toynbee tarafından kaleme alınan bu raporun Londra'daki *The National Archives* İngiliz Dışişleri Bakanlığı (FO) tasnifinde "Memorandum respecting the settlement of Turkey and the Arabian Peninsula" başlığıyla, 21 Kasım 1918 tarihini taşıyan bir kopyası bulunmaktadır.

Resim 1: Arnold Toynbee'nin raporu

Arnold J. Toynbee bahsi geçen raporunda İstanbul'un geleceğiyle ilgili olarak şunları belirtmekteydi:

"Boğazlar üzerinde denetim kurulması, İngilizlerin stratejik ve ekonomik arzularını tatmin edecektir. Ancak Osmanlı sultanının İstanbul'a sahip olmakla kazandığı itibar, halifeliğin elde tutulmasındaki başlıca desteklerinden biri olduğundan ve halifeliğin Türklerden Araplara geçmesi İngilizler tarafından açıkça desteklendiğinden, Türklerin İstanbul'dan çıkarılması politik nedenlerle İngiltere'nin arzu ettiği bir durum olarak değerlendirilebilir. Ancak İstanbul'a sahip olma konusundaki eski rekabetler göz önüne alındığında, buna önemli ve ikna edici itirazlar da gelebilir" (TNA CAB 24/72 1918: 10).

Toynbee'nin boğazlar hakkındaki düşünceleri ise şöyleydi: "Stratejik ve ticari ana güzergâh olarak boğazların kontrolü, kıyıları ve İstanbul üzerindeki toprak egemenliğinden ayrı bir

sorundur. Çıkarlarımız, boğazlar üzerinde etkin bir uluslararası denetimi, yani tek bir mandater güç tarafından kontrolü gerektirmektedir ve belirlenen güç elbette bizim için kabul edilebilir olmalıdır. Amerika Birleşik Devletleri'nin görevlendirilmesi adına çalışmamız iyi olacaktır, aksi takdirde Tuna Komisyonu modelinde karma bir uluslararası komisyon kurmak kaçınılmaz hale gelebilir" (TNA CAB 24/72 1918: 19). Öncelikli olarak Avrupa meseleleriyle ilgilenen Politik İstihbarat Dairesi, Britanya'nın savaş sonrası hazırlıklarının merkezinde yer alıyor ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson tarzı bir barışı destekliyordu. Britanya'nın başlıca çıkarlarının imparatorluk ve deniz aşırı bölgelerde yattığını düşünen ve savaş sonrası çözümün Avrupa dışı unsurlarıyla ilgilenenler ise diğer ekolü oluşturmaktaydı. Bu ekolün başlıca destekçileri arasında Lord Curzon gibi eski tarz emperyalistler vardı. Bu ikinci ekol, Orta Doğu'da İngiliz politikasını şekillendiren Şark Komitesi'nde etkindi. Birçok konuda birbirinden farklı düşüncelere sahip iki ekolün uzlaştığı tek ortak nokta ise şark meselesi yani Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini kimin alacağı sorunu (Goldstein 1987: 419-420).

2. Lord Curzon (1859-1925) ve Şark Komitesi

İngiliz devlet adamı George Nathaniel Curzon, 1898-1905 yılları arasında Hindistan Genel Valisi, 1919-1924 tarihleri arasındaysa Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı. Görev aldığı süre zarfında Britanya politikasının şekillenmesinde önemli rol oynadı. 1872-78 arası Eton Koleji'nde öğrenim gördükten sonra 1878'de gelecek vaat eden politikacı ve diplomatların ana durağı Oxford Üniversitesi'nde girerek 1882'de bu okuldan mezun oldu. Muhafazakâr bir dünya görüşüne sahip olan Curzon, Haziran 1886'daki genel seçimlerde İngiliz Parlamentosu'na girdi. Curzon'un Doğu'ya olan ilgisi Eton Koleji'nde okurken şekillendi. Bu ilgi doğrultusunda Ağustos 1887'de dünya turuna çıktı. 1888-89'da Rusya ve Orta Asya'ya; 1889-90'da İran'a, 1892'de Uzak Doğu'ya, 1894'te Pamir'den Afganistan'a seyahat etti. Seyahatlerinin yegâne amacı salt merak değildi, bunlar aynı zamanda politik seyahatlerdi. Bütün bu seyahatler, Asya'nın sorunlarını ve bu sorunların İngiliz Hindistan'ı üzerindeki tesirlerini araştırma projesinin bir parçasıydı. Curzon seyahatleri sırasında *The Times* ve diğer gazeteler için makaleler kaleme aldı ve dönüşünde *Russia in Central Asia in 1889, Persia and the Persian Question* (1892) ve 2 ciltten oluşan *Problems of the Far East* (1894) adlı eserlerini yayınladı. Bu kitapların her biri büyük beğeni topladı ve Curzon'un Asya meseleleri hakkında ülkenin en bilgili siyasetçisi olarak şöhret kazanmasına katkı sağladı (Gilmour 2004: 793-794).

Kasım 1891'de Curzon Hindistan Müsteşarlığı'na tayin edildi. Haziran 1895'teki kabine değişikliği sonrası muhafazakâr parti iktidarı ele geçince Curzon, özel danışman ve Dışişleri Müsteşarı oldu. Başbakanlığının yanı sıra Dışişleri Bakanı da olan Salisbury Lordlar Kamarası'nda olduğu için Curzon, Avam Kamarası'nda hükûmetin baş dış politika sözcüsü oldu. Ardından Salisbury'nin rızasını alarak 6 Ocak 1899'da Hindistan Genel Valiliği'ne tayin edildi. Ancak Eylül 1903'te Başbakanlığa Lord Salisbury'nin yerine Arthur Balfour'un geçmesi ve Lord Kitchener'ın Hindistan'a başkomutan olarak atanması Curzon için tam bir felaket

Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele

oldu. Her biri kendi bildiğini okumaya kararlı iki usta siyasetçi Kitchener ile Curzon arasındaki anlaşmazlıklar Curzon'u istifaya zorladı ve 16 Ağustos 1905'te Hindistan Genel Valiliği görevi böylece sona erdi. Curzon, Ocak 1908'de, Lord Lansdowne'un desteğiyle Lordlar Kamarası'na girdi. Lordlar Kamarası'ndaki irsi/kalıtıl üyeliğin sınırlandırılması hususunda reformist görüşleri savundu. 1911'de lortluktan kontluğa terfi ederek *Kraliyet Coğrafya Cemiyeti* başkanı oldu. I. Dünya Harbi'nde Curzon, Çanakkale Komitesi'nin üyesi olarak kabineyi zorunlu askerlik hizmetine ikna etti ve Gelibolu Yarımadası'nın tahliyesine karşı çıktı. Curzon, Aralık 1916'da *Savaş Kabinesi*'nin beş üyesinden biri oldu³. Curzon, aynı zamanda Lordlar Kamarası'nın da lideriydi. Kasım 1918'de ateşkesin imzalanmasının ardından, Lordlar Kamarası'nda İngiltere'nin savaşta rolüne ilişkin şu yorumda bulundu: *'Britanya bayrağı, imparatorluk üzerinde hiçbir zaman şimdikinden daha güçlü dalgalanmadı. İnsanlığın gelecekteki kaderinin belirlenmesinde sesimiz hiçbir zaman bu kadar güçlü yankılanmadı.'* Curzon, Ekim 1919'da Dışişleri Bakanı oldu. Başbakan Lloyd George ve Curzon arasındaki ortaklık, en önemli Avrupa-Asya meselesi olan Osmanlı ile barış anlaşması konusunda uzlaşmazlığa düştüklerinde bozuldu. Curzon, Orta Doğu'da İngiliz vesayeti altında bağımsız Arap devletleri kurma politikasını destekledi. 1919 başlarında, kabineye Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak bir anlaşmaya ilişkin görüşlerini özetleyen üç muhtıra gönderdi. Bu muhtıralar iki temel argümana dayanmaktaydı. Bunlardan ilki, barış anlaşmasının hızla müzakere edilmesiydi. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklardan çıkarılarak Anadolu ile sınırlandırılmasıydı. Bu argümanları yüzünden Yunan ordusunun İzmir işgaline karşı çıktı. Buna karşın tutkulu bir Yunan taraftarı olan Başbakan Lloyd George İzmir işgalini destekledi. San Remo Konferansı'nda başbakanın politikası galip geldi. Bu görüşler, Sevr Antlaşması'nda somutlaştı. Sevr Antlaşması'na göre boğazlar tarafsız bölge haline getirilecek, Doğu Trakya, Ege'deki muhtelif adalar ve İzmir'in kontrolü beş yıllığına Yunanistan'a verilecekti (Gilmour 2004: 794-799).

Şark Komitesi'nin kurulması zaman içinde gerçekleşti. 1916'da Londra'da, Doğu politikasının şekillendirilmesinde etkin rol oynayacak tek bir yetkili birim oluşturulması düşüncesi henüz belirmiş değildi. Ancak Mart 1917'de Çarlık Rusyası Şubat'ta devrildikten ve Bağdat, İngiliz kuvvetleri tarafından geri alındıktan sonra bu durum hızla değişti. İngiliz Bakanlar Kurulu, Mart 1917'de *Mezopotamya İdare Komitesi* (Mesopotamian Administration Committee)'ni kurdu. Komitenin görevleri *'Mezopotamya'nın idaresiyle ilgili çeşitli birimler arasında koordinasyonu sağlamak ve bu ülkede yeni bir rejim inşa etmektir'*. Curzon, Mezopotamya'yla ilgili yeni komitenin başkanlığına getirildi. Komite Temmuz 1917'de daha

³ Britanya Savaş Kabinesi (War Cabinet), I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin savaş idaresini daha etkin ve merkezi hale getirmek amacıyla oluşturulmuş özel bir hükümet organı olarak 6 Aralık 1916 tarihinde kuruldu. Bu kabine savaşın idaresinde kritik rol oynayan önemli politik ve askeri liderlerden oluşmaktaydı. Kabinenin 5 üyesi şunlardı: Lloyd George, Lord Curzon, Lord Milner, Andrew Bonar Law ve Arthur Henderson (Schuyler 1918: 381-383).

da genişletilerek *Orta Doğu Komitesi* (Middle East Committee) adını aldı (Paris 2003:104). Bu komitenin de başkanı da Curzon'du⁴.

Ocak 1918'e gelindiğinde, İngiltere'de, ulusların kendi kaderini tayin etme (self-determination) prensibi doğrultusunda şark/doğu politikasını tutarlı bir biçimde yeniden şekillendirme ihtiyacı doğdu. Bu tarihte İngiliz Dışişleri Bakanlığı Orta Doğu'nun *batı* bölgelerini, Hindistan Bakanlığı ise *doğu* bölgelerini yönetiyordu. Kut'ül Amâre fiyaskosunun ardından her iki bölgedeki askeri harekâtları da Savaş Bakanlığı yürütmekteydi. Fakat genel politika teknik olarak hala Curzon'un *Orta Doğu Komitesi*'nin elindeydi (Paris 2003:105-106). Savaş Kabinesi, Genelkurmay Başkanı'nun tavsiyesi üzerine 11 Mart 1918'de *İran, Rusya* ve *Orta Doğu* komitelerinin *Şark Komitesi* (Eastern Committee) adı verilen tek bir birim çatısı altında birleştirilmesini tasdik etti. Şark Komitesi'nin Curzon başkanlığındaki ilk toplantısı 28 Mart 1918'de gerçekleştirildi (TNA CAB 24/45/5). Sonraki on ay boyunca yaklaşık 50 kez toplanan Komite, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Dışişleri, Hindistan ve Savaş Bakanlığı'na mensup üst düzey yetkililerden oluşmaktaydı. Aralık 1918'de Şark Komitesi, yaklaşan Barış Konferansı'nda İngiltere'nin Orta Doğu'daki çözüme yönelik hedeflerini ortaya koyan bir dizi karar aldı. *Tüm komite üyeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasının artık mümkün olmadığı konusunda hemfikir*di. Başkan Curzon ve diğer üyeler 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Mezopotamya, Suriye, Filistin ya da Arabistan'daki topraklarından çıkarılması' görüşünde uzlaştı (Paris 2003:49,51).

3. İstanbul'un Rusya'ya Devri ve Britanya Açısından Stratejik Değeri

İngiliz ve Fransız hükûmetleri, Mart/Nisan 1915'te İstanbul'un Rusya'ya bırakılmasını kabul etti. "İstanbul'un her zaman Güneydoğu Avrupa ve Anadolu için ticari bir antrepo olarak kalacağı gerçeğinden hareketle, İngiliz Hükûmeti, Rusya burayı ele geçirdiğinde, gemiler için limanlardan serbest geçiş düzenlemesi talep edecekti. Üstelik İngilizler, Bulgaristan ve Romanya'nın, İstanbul'un Ruslara bırakılmasından doğabilecek endişelerini bertaraf etmek adına her türlü gayreti göstermeyi taahhüt etmekteydi (TBL IOR/L/PS/10/623: 2-3).

İngiliz ve Fransız müttefik kuvvetlerinin Çanakkale/Gelibolu yarımadasına amfibi harekâtının devam ettiği tarihlerde İngiliz ve Fransız hükûmetleri İstanbul'un Rusya'ya bırakılmasını kabul eden gizli bir antlaşma imzaladı (Sander 2003: 380-381; Köse 2019: 11-20). Mart-Nisan 1915'te imzalanan İstanbul Antlaşması'na göre Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi, İstanbul, Midye-Enez hattına kadar Güney Trakya'nın 'harbin galibiyetle sonuçlanması halinde' Rusya'ya bırakılmasına karar verildi. İngiliz ve Fransız hükûmetleri,

⁴ 31 Temmuz 1917'de toplanan komite üyeleri arasında Dışişleri'nden Balfour, Lord Hardinge, Oliphant; Hindistan Bakanlığı'ndan Montagu, Hirtzel ve Shuckburg ve Savaş Bakanlığı'ndan Sir Macdonogh bulunmaktaydı (TBL Mss Eur F112/271).

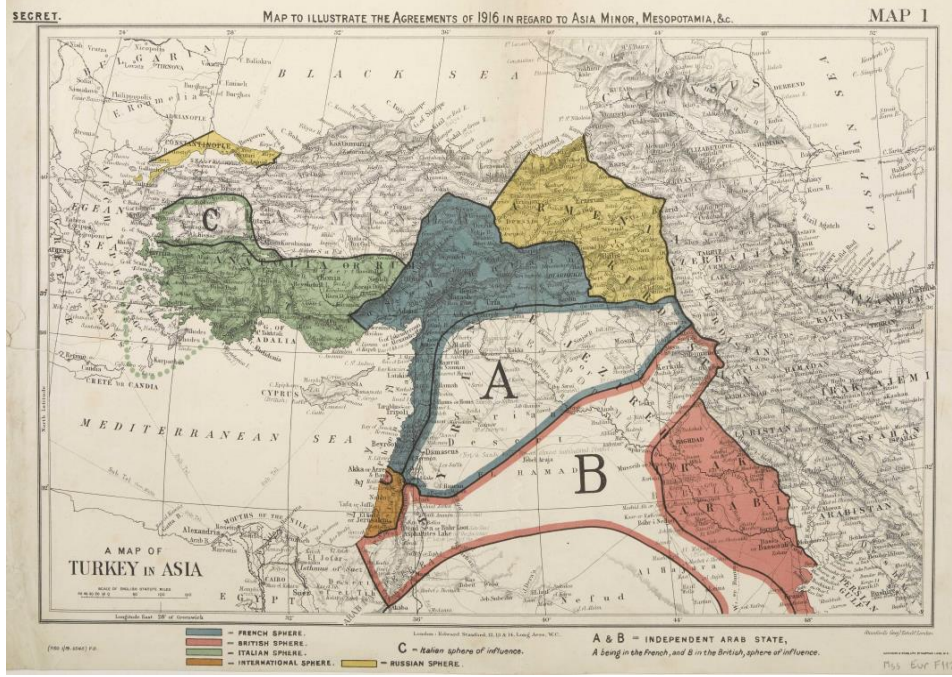

Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele

bu sonucun hem adil hem de uygarlığın yararına olduğu görüşündeydi (TBL IOR/L/PS/10/623: 2-3, 115, 225)⁵. I. Dünya Harbi esnasında İtilaf Devletleri tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya yönelik dört gizli antlaşma imzalandı. Bu antlaşmalardan ilki İstanbul Antlaşması'ydı (Köse 2019:1). Fakat Rusya'da 1917 Şubat Devrimi gerçekleşince tüm bu plan ve hazırlıklar suya düştü.

Harita 1: 1916'da Rusya'da devrim gerçekleşmeden önce yapılan paylaşım haritası.

Sarı bölge: Rusya, Yeşil Bölge: İtalya, Mavi: Fransa, Kırmızı: İngiltere, Turuncu: Uluslararası Bölge, A ve B ile gösterilen bağımsız Arap ülkeleri (TBL Mss Eur F112/570: 26).

İngiliz Genelkurmayı ve Savaş Bakanlığı 2 Aralık 1918'de "Britanya İmparatorluğu için İstanbul'un Stratejik Değeri" başlığıyla gizli ibareli bir rapor yayınladı. Rapora göre; Britanya için İstanbul stratejik önemini "kara köprüsü ve deniz geçidi" olmak üzere ikili kapasitesinden almaktaydı. İstanbul, karadan köprü olması itibariyle Avrupa ve Asya arasındaki istila dalgaları için tarih boyunca oldukça uygun bir güzergâhtı. Deniz geçidi olması itibariyle de Rusya'ya ve Hindistan'a açılan stratejik bir hattı. Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle

⁵ Osmanlı askeri istihbaratı, Rusya'nın meşhur Türk boğazlarına yönelik gizli harekât tasarısı olan Filippov Planı'nı 1886'da ele geçirmişti. Petersburg Sefareti Ataşemiliteri Erkân-ı Harbiye Miralayı Ziya Bey'in çabasıyla ele geçirilmiş olan bu plan aynı tarihte II. Abdülhamid'e arz edilmişti. Plana göre, 22.000 mevcutlu bir kuvvet, Sivastopol ve Odessa'dan kalkacak Rus gemilerine bindirilerek İstanbul Boğazı girişini tutacak ve Rumeli Feneri bölgesini zapt ettikten sonra Boğazdaki diğer tabyaları etkisiz hale getirerek İngiliz donanması yardımı gelmeden İstanbul'u işgal edecekti (Yıldız, 2019b, s. 170). Mart/Nisan 1915'te I. Dünya Harbi devam etmekteyken müttefik İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale'yi geçemeyince bu kez Boğazlar ve İstanbul'un Rusya'ya bırakılmasını resmen kabul etmek durumunda kaldı (Ertekin 2024: 124-125).

birlikte ortaya çıkan istila dalgası Türkleri İstanbul'dan Viyana kapılarına hatta Güney Rusya'ya kadar taşıdı. Türk İmparatorluğu'nun gerilemesiyle Yakın Doğu'da tedricen artan bir boşluk oluştu. Bu boşluğu doldurmak için iki kayda değer teşebbüs oldu: Bunlardan birincisi Büyük Petro tarafından başlatılan ve Karadeniz'e doğru uzanan Rus dalgasıydı. Bu dalga, Otto von Bismarck Ayastefanos Antlaşması'nı Berlin Antlaşması(1878)'yle değiştirme başarısı gösterdiğinde durma noktasına gelinceye kadar Osmanlı'ya ciddi bir şekilde nüfuz etti. İmparatorluğun zayıflaması ve birbirine rakip Cermen-Rus çabalarının baskısı, 1914'te Balkan devletleri ittifakının oluşmasına zemin hazırladı. Büyük Petro'nun Rus donanmasını teşkili ve Karadeniz'e yönelik ilk Rus akınları İstanbul'un tarihi önemini bir kez daha ön plana çıkardı. Bu önem 1915'teki Çanakkale/Gelibolu harekâtındaki başarısızlıkla daha da belirgin hale geldi. *Britanya Genelkurmayı'na göre Britanya'nın Çanakkale'deki başarısızlığı Rusya'daki devrimin ana nedenlerinden biriydi.* Diğer itilaf devletleri Karadeniz üzerinden Rusya ile iletişimi devam ettirebilseydi Rus İmparatorluğu muhtemelen hiç çökmeyecek ve hâlihazırda devasa bir güce dönüşecekti. Anadolu'nun İstanbul üzerinden kara ve deniz yoluyla istilasına yönelik girişimler başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da doğa asla boşluk kaldırmazdı. Arabistan, Ermenistan ve Trans-Kafkasya'nın kadim devletleri bu boşluğu doldurmadığı takdirde Avrupa'dan Anadolu'ya doğru uzanan bir istila dalgasıyla karşı karşıya kalınması kaçınılmazdı. Bu istilanın nasıl bir şekil alacağı konusunda kehanette bulunmak için henüz erken olsa da Avrupa'daki Germen nüfusu hala 90.000.000'dü, Fransız hırsları yeniden uyanmıştı ve hepsinden önemlisi, Büyük Sırbistan adı altında bir Slav devleti kurulmaktaydı. Britanya'nın en çok çekinmesi gereken de bu sonuncusuydu. Çünkü Bulgaristan tek başına Büyük Sırbistan ile İstanbul arasında tampon vazifesi görebilecek durumda değildi. Ayrıca İtalya, mevcut politikası gereği Büyük Sırbistan'ı İtilaf Devletleri'nden uzaklaştırma eğilimindeydi. Üstelik İtilaf devletlerinin savaş sırasında ve sosyalist devrimden bu yana Rusya'ya maddi yardımda bulunamaması, gelecekte Rus politikasının İtilaf devletleri karşıtı bir istikamete seyretmesine neden olabilirdi. Bu nedenle, geniş bir perspektiften bakıldığında, Doğu'da büyük çıkarları olan Britanya gibi bir imparatorluk için İstanbul'un önemi açıktı ve bu bağlamda Sovyetler Birliği'nin gelecekte herhangi bir biçimde denizlere açılarak sınırlarını genişletmesinin önüne geçilmeliydi (TBL IOR/L/PS/10/623: 71).

İngiliz Genelkurmayı'nın bütün bu tespitlerinden sonra geriye 'kapı'nın (İstanbul) güvenliğinin nasıl sağlanacağı meselesi kalmaktaydı. Türklerin tahliyesi halinde yerini doldurması planlanan üç aday vardı. Bunlardan birincisi *Yunanistan*, ikincisi *Amerika Birleşik Devletleri* ve üçüncüsü ise *İtilaf Devletleri*'nden biriydi. Diplomatik olarak dahi olsa Yunanistan'ın İstanbul'u işgal etmesine asla izin verilemezdi. Zira böyle bir durumda Yunanistan saldırıya açık ve savunmasız olacak ve Britanya -savunma hazırlıklarında hiçbir söz hakkı olmadığı halde- Yunanistan'ı müdafaa etmek zorunda kalacaktı. Amerika Birleşik Devletleri'ne gelince, son zamanlarda ilan ettiği denizlerin serbestliği politikası ve bu sorumluluğu kabul etmeye hevesli olması gibi şüpheli tavırları onu *istenmeyen kiracı* haline

Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele

getirmekteydi. Fransa ve İtalya'nın aday olması da söz konusu olamazdı. Çünkü her iki devlet de denizcilik açısından en az Amerika kadar istenmemekteydi. İstanbul ve Boğazlara sahip olacak devlet, zayıf bir deniz kuvveti olmalıydı. İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, boğazların her türden gemiye serbest geçişini sağlanacak şekilde uluslararası hale getirilmesini, tüm istihkâm ve diğer müdafaa sistemlerinin tamamen tahrip edilmesini ve suyollarının Tuna Komisyonu'na benzer bir komisyon tarafından yönetilmesini tercih etmekteydi. Bu çözüm, Britanya'ya dost bir Osmanlı İmparatorluğu'nun temini şartıyla İngiliz Genelkurmayı için de münasipti. İngiliz Genelkurmayı, İstanbul ve boğazların Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalmasının, Britanya'nın bahri ve askeri çıkarları açısından en iyi yol olduğu görüşündeydi. Ancak boğazlardaki deniz geçişi uluslararası hale getirilmeli ve Avrupa ile Britanya'nın doğu mülkleri arasında İngiltere tarafından kontrol edilen 'hayırsever bir tampon devlet' oluşturulması için çaba sarf edilmeliydi (TBL IOR/L/PS/10/623: 72).

3.1. Şark Komitesi'nin İstanbul'un Geleceği Hakkında Görüşleri

23 Aralık 1918'de toplanan Savaş Kabinesi ve Şark Komitesi raporunda Curzon, Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan rapora ithâfen şunları belirtmekteydi: "Sanırım, bu tartışma kimsenin itiraz etmek istemeyeceği iki aksiyomatik önerme üzerine kuruludur. Bunlardan ilki, İstanbul'u elinde tutan güce verilen muazzam stratejik ve politik önemdir. Genelkurmay Başkanlığı'nın raporunda yer alan tarihi argüman da bunu ortaya koymaktadır ve tarihte İstanbul'a sahip olmanın tüm dünya tarihini değiştirdiği iki ya da üç duruma bir cümleyle değinmek yeterlidir. Bunlardan ilki, Roma İmparatorluğu'nun Doğu Roma (Bizans)'ya taşınmasıdır. Bu olay yalnızca Roma İmparatorluğu'nun değil tüm doğu dünyasının kaderi üzerinde öngörülemez sonuçlar doğurmuş ve gelecek beş yüzyıl boyunca dünya tarihini değiştirmiştir⁶. İkinci olay, Türklerin boğazı geçip İstanbul'a yerleşmeleri ve takip eden beş yüzyıl boyunca dünya tarihini fiilen değiştirmeleridir. Bu ikisi ile yakından ilişkili üçüncü meselesi ise, Büyük Britanya'nın eski şark politikasının temelini oluşturan Türklerin İstanbul'daki mevcudiyetinin kendi politikamız (İngiliz politikası) üzerinde yarattığı muazzam etkidir. Haddizatında Kırım Harbi'ne İstanbul Türklerde olduğu için katıldık. Ayastefanos Antlaşması'nı yırtıp atma teşebbüsümüz de aynı nedenden kaynaklanıyordu. Hakikaten de Lord Salisbury'nin paramızı yanlış ata yatırıp yatırmadığımız konusunda ilk kez şüpheye düştüğü son yirmi yıla kadar, tüm şark politikamızı, bir yanda Hint İmparatorluğu'nun⁷, öte yanda Boğazların kıyısındaki Türklerin konumu belirlemiştir (TBL IOR/L/PS/10/623: 40-41).

3.2. Üç Mesele

⁶ İtaliye vurgular makale yazarına aittir.

⁷ Kaldı ki Asya'ya olan merakı ile meşhur Curzon'un 'Hindistan'ı yönettiğimiz sürece dünyanın en büyük gücüyüz. Onu kaybedersek, derhal üçüncü sınıf bir güç durumuna düşeriz' ifadesi Britanya'nın Hindistan ile olan kritik bağına ortaya koyması açısından son derece önemlidir (Mansergh 1982: 54).

Britanya özellikle 93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) ve 1906'daki Taba krizinden sonra tedricen 'yanlış ata oynadığını' fark etmiş ve 1914-1917 arasında 'dış politika bahislerini' Ruslara yatırmayı seçmişti. Ancak Gelibolu'da yaşanan hezimetten yaklaşık iki yıl sonra Rusya'da vuku bulan sosyalist devrim, tüm hesapları alt üst etmiş bunun üzerine Britanya'nın tüm şark politikasının sacayaklarından birini teşkil eden İstanbul ve boğazlar meselesi İngiliz karar alıcılar arasında yeniden manşetin ilk sıralarına yerleşmişti.

I. Dünya Harbi'nin Mondros Mütarekesi ile sonlandırılması (30 Ekim 1918) ile İngilizlerin İstanbul'u işgali (16 Mart 1920) arasında, Ocak 1919'da Lord Curzon tarafından kaleme alınan *İstanbul'un Geleceği* başlıklı gizli ibareli bir rapor İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından basıldı. Şark Komitesi üyeleri İstanbul'un geleceği hakkında uzun tartışmalar yürütmüş ve dönemin Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour, Komite Başkanı Curzon'dan bu tartışmalardan çıkan muhtelif çözüm önerilerini kayıt altına almasını istemişti.

Curzon tarafından kaleme alınan Ocak 1919 tarihli rapora göre, Şark Komitesi üyeleri, boğazların uluslararası hale getirilmesi, tüm ticaret ve savaş gemilerinin İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale'den serbestçe geçişinin sağlanması hususunda hemfikirdi. Komite üyeleri bu suların herhangi birine yahut tamamına hâkim olan istihkâmların tarumar edilmesi gerektiği görüşündeydi. İstanbul'a kim yerleşirse yerleşsin yahut şehrin hâkimiyeti kimde kalırsa kalsın, yukarıdaki koşullarından vazgeçilmemesi yahut bu koşulların ihlal edilmemesi hususunda güvence vermeliydi. Benzeri stratejik nedenlerden ötürü Boğazların üzerindeki köprüler ya da altındaki tünellerden geçiş de yasaklanmalıydı.

Komite üyeleri İstanbul'un Geleceği hakkında üç meseleyi masaya yatırdı. Bu meseleler: **1. Türklerin Avrupa'da hâkim bir güç olarak kalıp kalmayacağına izin verilip verilmeyeceği, 2. Türklerin Avrupa'dan çıkarılması halinde, yerini alması için herhangi bir gücün davet edilip edilmeyeceği, 3. Teklif edilen koşulların yerine getirilmesini denetlemek adına İstanbul'da uluslararası bir komisyon kurulmasının gerekli olup olmadığı ve böyle bir komisyon kurulduğu takdirde, bunun Türklerin İstanbul'dan çıkarılmasını icap ettirip ettirmeyeceğiydi.**

Curzon raporunda birinci mesele bağlamında Türklerin İstanbul'dan çıkarılmalarının harbin aleni amaçlarından biri olduğu vurgulamaktaydı. 1915'te harp devam ederken Büyük Britanya ve Fransa, boğazlar da dâhil olmak üzere Avrupa ve Asya kıyılarında kayda değer bir toprak parçasının zafer ödülü olarak Rusya'ya devredilmesini kabul etmişlerdi. Ocak 1917'de Başkan Wilson'a cevaben yayınlanan Müttefiklerin Harp Amaçları Beyanı'nda Türklerin Avrupa'dan tahliyesi alenen ilân edilmişti. Lord Curzon'a göre Amerikan Başkanı Wilson'un ifadeleri⁸ de benzeri bir sonuca işaret etmekteydi. Bütün bunların gerçekleştirilmesi

⁸ Wilson Prensipleri yahut Wilson İlkeleri, ABD Başkanı Woodrow Wilson (1856-1924) tarafından 8 Ocak 1918'de ABD Kongre toplantısında okunan Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin 14 maddelik Amerikan savaş amaçları bildirisidir. Bu metin bağlamında Curzon'un sözünü ettiği "Denizlerin, karasuları dışında kalan bölümleri,

Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele

adına öne sürülen iddialar şöyleydi: *Türklerin Avrupa'daki 500 yıllık mevcudiyeti, Avrupa siyasetinde oyalanma, entrika ve yozlaşma, tebaası olan milletlere yönelik baskı ve zulüm ve Müslüman âleminde temelsiz ve aşırı ihtirasların temel kaynağını teşkil etmişti. Avrupa'daki hâkimiyetleri Türkleri kendilerini büyük bir güç olarak görmeye sevk etmiş üstelik bu hâkimiyet aynı yanılısamayı başkalarına da dayatmalarının zeminini oluşturmuştu. Türklerin Avrupa'daki varlığı, bir gücü diğerine karşı kullanmayı mümkün kılacak bir pozisyona erişmelerine, ayrıcalığını sürdürmek için haset ve entrikaları tetiklemelerine imkân vermişti. Türkler ayrıca Balkan meselesinin çözümü ve Balkan milletlerinin tam serbestiyetinin önünde aşılmaz bir engel oluşturmuştu. Bununla da kalmayıp kaynaklarını, İstanbul'un kirli kulislerinde ya da Türk milletinin gerçek gücü ve ihtiyaçlarıyla orantısız askeri ve bahri kuvvetlere tahsis edilen harcamalarla çarçur ederek kendi halkının doğru-düzgün idaresine de engel olmuşlardı. Yüzyıllardır kanayan bu vebadan sonsuza kadar kurtulma fırsatı hâlihazırda kendini göstermişti. Bu fırsat, bir daha nesiller boyunca yeniden ele geçemeyebilirdi. Dünya, büyük çözümler aramaktaydı. Bu nedenle, yeryüzünü en muzır kötülük kaynaklarından birinden kurtarma fırsatı kaçırılmamalıydı. Şark Komitesi üyelerine göre, herkesçe malum hastalık yok edilirken Türk'ün ortadan kaldırılması, öngörülemeyen ve bir dizi yeni komplikasyon doğurabilirdi. Türkler, pençeleri kırıldığı ve tüm hücum güçleri ellerinden alındığı takdirde zararsız hale gelecek, böylece Avrupa ile dostane ilişkiler yeniden tesis edildiğinde Avrupa'nın ihtirasları ile Britanya'nın şark mülkleri arasında müşfik bir tampon görevi dahi görevi dahi görebilecekti. Komite üyeleri, Türklerin topraklarından kovulmasının tüm dünyada ve özellikle de Hindistan'da yaşayan Müslümanlar için bir tahkir nedeni olabileceğini ve bunun 'dünyadaki ikinci büyük Müslüman güç olan Büyük Britanya' tarafından İslam'a karşı acımasız bir aşağılama telakki edilebileceğini belirtmekteydi. Bununla birlikte Hindistan'ı bizzat tanıyan birçok kişi bu iddiaya cevaben Hint Müslümanlarının İstanbul'a hiçbir zaman hususi bir kutsallık ya da hürmet atfetmediklerine, Avrupa ve Afrika'daki Osmanlı nüfuzunun azalmasına alışkın olduklarına, I. Dünya Harbi'nde Türklerin kutsal topraklardan çıkarılmalarına galeyana gelmeden tahammül ettiklerine hatta birden fazla seferde Türk ordularına karşı savaştıklarına ve müttefikler (İtilaf devletleri) İstanbul ile alakalı niyetlerini tüm dünyaya ilân ettiğinde ne herhangi bir şaşkınlık ne de pişmanlık emaresi gösterdiklerine işaret etmişti (TBL IOR/L/PS/18/B310a: 1-2).*

"Avrupa ve İstanbul'dan çıkarılmaları halinde, herhangi bir yabancı kuvvetin güvenli bir biçimde Türklerin yerine geçirilip geçirilmeyeceği" Şark Komitesi'nin ikinci meselesiydi. Komite üyelerine göre Başkan Wilson tarafsız bir devletin seçilmesinden yanaydı. Ama Curzon'a göre ne yazık ki, bu görevi layıkıyla yerine getirecek kaynaklara, nüfuz ya da itibara sahip bir devlet bulunmamaktaydı ve İstanbul'un zayıf bir gücün eline terkedilmesi gelecekte vuku bulması muhtemel sorunlardan kaçınmak şöyle dursun bilakis bunları teşvik etmek anlamına gelecekti. Dahası böyle bir devletin seçilmesi, uzun zamandır bu mirasa talip olan küçük

uluslararası antlaşmaların gerektirdiği özel durumlar dışında savaşta ve barışta herkesin özgür ve serbest kullanımına açık olmalıdır" hükmünün yer aldığı 2. madde olmalıdır (Kaymaz, 2007: 150).

güçlerin kıskançlık duygularının körüklenmesine neden olacaktı. Bunlardan biri olan *Bulgaristan*, bir zamanlar I. Balkan Harbi'nin erken aşamasında iyi bir fırsat yakalamış ancak II. Balkan Harbi'ndeki hataları ve I. Dünya Harbi'ndeki tutumu ile bu fırsatı geri tepmişti. Bulgaristan'ın seçilmesi bu yüzden imkânsızdı ve ayrıca bu seçim, Yunanistan ve Romanya'nın husumetine neden olabilirdi. *Yunanistan* da ancak benzeri bir nefret pahasına seçilebilirdi. Yunanistan'ın bu denli büyük bir hâkimiyet artışı adına hiçbir talebi yoktu ve savaş sonucu elde etmesi muhtemel daha küçük ama önemli toprak genişlemesi, hem ihtiraslarını hem de arzularını fazlasıyla tatmin etmeliydi. Büyük güçlerden *Fransa*, günlük telgraflarda bildirildiği gibi, İstanbul'a hâkim olmak için her türlü çabayı sarf etmekteydi ve yeniden canlandırıldığı anlaşılan emperyalist ruhuyla Yakın Doğu'nun sahibi olarak konumunu taçlandırabilecek bir ödüle şüphesiz dört elle sarılacaktı.⁹ Bu istekler Büyük Britanya tarafından kabul edilemezdi üstelik İtalya'nın amansız muhalefetine neden olabilirdi. Benzer nedenlerden ötürü İtalya da Fransa Büyük Britanya tarafından istenmemekteydi. Geleneksel politikası ve şark ile olan derin bağlantıları nedeniyle *Britanya* bazı açılardan Türklerin en uygun varisi olabilirdi. Üstelik bu tercih şark âlemi için de muhtemelen diğerlerinden daha makbul olurdu. Ancak İngiltere'nin temel görev ve sorumlulukları başka yerdeydi. Hiçbir İngiliz Hükûmeti böylesine büyük ve tehlikeli görevi üstlenerek var olanlara yenisini eklemenin hayalini dahi kurmamaktaydı. Geriye bir tek *Amerika* kalmaktaydı. Bu çözüm, yalnızca Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu yarım kürenin yükünü taşımada kendi payına düşeni almasından endişe duyanlar için değil aynı zamanda bu mesele karşısında önyargısız ve tarafsız tutumunu adil bir yönetim için yeterli güvence olarak görenler tarafından da ileri sürülmekteydi. Bu görüşün, İttihat ve Terakki camiasının kayda değer bir kesimi arasında da taraftar bulduğu rapor edilmişti. Öte yandan, hem Britanya'da hem de muhtemelen diğer Avrupa ülkelerinde Amerika'nın Akdeniz'e girişini ve doğu ile batı dünyasının kapılarına dayanmasını aleni bir endişeyle karşılayacak kayda değer görüşler mevcuttu. Bu görüşler, Akdeniz'de Amerikan bayrağının dalgalanmasını, peşi sıra bir Amerikan donanmasının ve Amerikan kömür ikmal istasyonlarının izleyeceği öngörüsüne dayanmaktaydı. Britanya donanma yetkilileri de böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde bu sulardaki deniz gücü dengesinin ciddi bir şekilde bozulacağı kanaatindeydi. Amerika'ya teklif edilse dahi - muhtemelen *müstakbel Milletler Cemiyeti'nin mandaterliği* gibi küçük bir görevle, o da bağımsız bir hâkim değil bilakis uluslararası mahkemelerin sınırlı işlevlerini yerine getirmek üzere tayin edilmiş uluslararası bir polis sıfatı haricinde- bu görevi kabul etmesi pek olası görünmemekteydi. Curzon'a göre, bu çözümün müdafilerinden bazıları, *İstanbul'un Milletler Cemiyeti'nin müstakbel başkenti olacağı*, Amerika Birleşik Devletleri'nin de evrensel muhafız

⁹ Nitekim bu gizli mesele İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon ve Fransız Dışişleri Politik ve Ticari İşler Başsekreteri Berthelot'un başkanlığındaki İngiliz ve Fransız heyetleri tarafından 22-23 Aralık 1919'da Londra'da gerçekleştirilen konferansta tartışma konusu kılınmış ve Curzon konferansta, İstanbul ve Boğazların Milletler Cemiyeti himayesi altına alınması projesini alenen gündeme getirmişti (Bozkurt, 2021: 6).

Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele

sıfatıyla tüm doğu dünyasının hâkimi olacağı hayalini kuruyor gibi görünmekteydi (TBL IOR/L/PS/18/B310a: 2-3).

Şark Komitesi üyeleri böylece muhtelif seçenekleri eledikten sonra, üçüncü ve son mesele olan *uluslararası otorite* alternatifinin tartışılmasına geçmişti. Komite üyelerine bakılırsa ortak egemenlik düşüncesine yönelik itirazlar ne denli çok ve açık olsa da, *Türk'ü payitahtında tutmak haricinde mümkün olan yegâne alternatif buydu*. Bu teklifi destekleyen bazı yetkililer Romanya'nın Galatz (Kalas) Limanı'nda bulunan ancak sahilde/karada hiçbir idari işlevi olmayan Tuna Komisyonu'nu örnek göstererek gerekli olan tek şeyin suyollarını gözetecek, fenerleri, şamandıraları ve kılavuzları koruyacak, vergileri toplayacak ve seyrüsefer ile nakliye üzerinde genel denetim yapacak bir kurum olduğunu ileri sürmüşlerdi. Curzon'a göre *böyle bir çözümle kastedilen, Türk'ün İstanbul'da muhafazasıydı. Pek çok kişinin böyle bir çözümün katıksız bir fecaat olacağını düşünmesine neden olan argümanlar zaten ortaya konulmuştu. Ancak Sultan'ın ikamet etmeye devam ettiği ve egemenliği hala elinde bulundurduğu bir şehre uluslararası bir komisyon yerleştirildiği takdirde bunun fecaati hafifletmek şöyle dursun daha da arttıracığı ileri sürülebilirdi*. Böyle bir komisyonun (ki bu koşullarda aralarında bir Türk üye de olmaması mümkün değildi) çalışmaları nasıl bir ortamda sürdüreceğini açıklı: sürekli bir komplo ve entrika atmosferi. Curzon'un tabiriyle 'kurnaz Türk', ırsî yeteneklerine yeni bir faaliyet alanı kazandıracak, böyle bir durumdan zevk alacak ve kurduğu kumpasların eksenini etrafında hala mirasına talip olan tüm millet temsilcilerinin iştiaqla müdahil olacağı uluslararası bir entrika kasırgası dönecekti. Ancak, komisyon ve Sultan'ın daimi ev arkadaşları olamayacağını anlamak için fazla düşünmeye gerek yoktu. Nasıl ki Amerikalılar Panama Kanalı'nın geleceği üzerine hesaplar yaparken kanalın her iki yakasından 5 mil genişliğinde toprak parçası satın almak ve buraya bir sivil vali atama yetkisi koparmak hususunda ısrarcı oldukları, *İstanbul'da ikamet edecek bir uluslararası komisyon da İstanbul'u, Çatalca sınırına kadar uzanan hinterlandı ve muhtemelen boğazların her iki yakasındaki şeridi idari denetimi altına almadıkça işini doğru düzgün yürütemezdi. Başkanlığını muhtemelen bir Amerikalının (yahut alternatif olarak, Milletler Cemiyeti vekâletinde bizzat Amerika'nın) yürüteceği uluslararası komisyon, İstanbul ve boğaz kıyılarını işgal edip yönetecekti. Sultan ve maiyeti ya Bursa'ya ya da şayet arzu ederse Konya'ya çekilecek ve burada tamamen Asyatik bir imparatorluğun başı ve merkezi olarak kalacaktı. Zaten İstanbul nüfusunun sadece yüzde 40'ını oluşturan Türklerin çoğu muhtemelen Sultan ile birlikte uzlete çekilecek, geri kalanlarsa 'şark âleminin en mükemmel uluslararası şehri haline gelecek olan bu yerde' ikamet etmeye devam edecekti. Pek çok kişinin aklına yatan, köklü ve kesin çözüm buydu. Bazılarının gözünde bu seçeneğin en önemli avantajı, 900 yıl boyunca bir Hıristiyan Kilisesi olan ve 465 yıldır Müslüman camisi olarak kullanılan I. Justinianus'un Büyük Ayasofya'sının bu koşullar altında doğal olarak esas köklerine geri dönecek olmasıydı. Öte yandan, Müslüman nüfus için fazlasıyla yeterli olacak İstanbul'daki büyük Müslüman camilerinin bütünlüğüne ve kutsallığına titizlikle saygı gösterilecekti (TBL IOR/L/PS/18/B310a: 3-4).*

Sonuç

Arnold J. Toynbee öncülüğündeki Politik İstihbarat Dairesi'nin İstanbul ve Boğazlar hakkındaki temel öngörülerini Lord Curzon başkanlığındaki Şark Komitesi'nin fikirleriyle aşağı yukarı örtüşmektedir. Mart/Nisan 1915'te harp ödülü olarak Rusya'ya bırakılan İstanbul ve boğazlar meselesi, Çanakkale'de alınan hezimet ve Rusya'da vuku bulan sosyalist devrim sonrası, harp sırasında haritaları dahi çizilen bütün planları suya düşürmüştür. Rusya'daki devrimin akabinde her iki birimin de üzerinde uzlaştığı temel mesele İstanbul ve boğazlardaki Türk hâkimiyetinin sona erdirilmesi yahut sınırlandırılması olmuştur. İleri sürülen iddialara göre: Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap Yarımadası'ndaki topraklarına el konulmalı, Türkler Avrupa'dan kovularak İstanbul ve boğazlarda uluslararası bir komisyon teşkil edilmeli böylece Halife-Sultan önderliğindeki Osmanlı Devleti Bursa yahut Konya merkezli bir Asya İmparatorluğu'na dönüştürülmelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa siyasetinde etkin bir figür haline getiren stratejik meseleler, İstanbul ve Rumeli'nin alınması ile halifeliktir. Türkler İstanbul, Rumeli, Mekke ve Medine'den çıkarıldığı takdirde Avrupalı devletler ve dünya Müslümanları –özellikle de Hindistan Müslümanları- üzerindeki prestijleri sona erecektir. Britanya Hindistan'daki çıkarları gereği halifelik meselesini son derece ciddiye almıştır. Ayrıca Arnold J. Toynbee öncülüğündeki Politik İstihbarat Dairesi, halifeliğin Türklerden Araplara geçmesi tezini desteklemiştir. Şark Komitesi üyeleri ise daha ziyade Ortodoks Hristiyanlar için manevi bir sembol olan Ayasofya'nın eski köklerine döndürülmesini ön plana çıkarmıştır.

İngilizler 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası kendileri için stratejik öneme sahip olan Gelibolu'yu ele geçirerek İstanbul'u işgal etme planlarının istihbarî altyapısını oluşturmaya başlamıştır. 1906'ya gelindiğinde toplanan istihbarat ayrıntılı bir işgal raporu haline getirilmiştir. 1920'de İstanbul'u resmen işgal eden İngilizler, İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgali sonrası Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan İstiklal Harbi'nin askeri safhasını sona erdiren 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Ateşkes Antlaşması ve ardından imzalanan Lozan Antlaşması ile İstanbul'u Türklere bırakarak çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Politik İstihbarat Dairesi ve Şark Komitesi'nin Türkleri İstanbul'dan çıkarma ve Anadolu'ya hapsedmeye yönelik 'tarihi fırsat' kati olarak sekteye uğratılmıştır. İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerindeki tam hâkimiyet ise 20 Temmuz 1936'da imzalanan *Möntrö Boğazlar Sözleşmesi* ile mümkün olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

The British Library (TBL)

TBL, IOR/L/PS/18/B310a, IOR/L/PS/10/623, Mss Eur F112/271, Mss Eur F112/570.

The National Archives (TNA)

FO 424-38, CAB 24/72, CAB 24/45/5.

Araştırma Eserleri

A Handbook of Turkey in Europe. 1917. London: Intelligence Division.

Bozkurt, Abdurrahman. 2021. İngiliz Perspektifinden Türkiye ve Milli Hareket (1918-1922): Mondros Mütarekesi'nden Çanakkale Krizi'ne. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Djuvara, Trandafir G. 2017. Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913). Çev. Pulat Tacar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Dockrill, Michael. 1996. "The Foreign Office Political Intelligence Department and Germany in 1918". *Strategy and Intelligence: British Policy During the First World War*. Ed. Michael Dockrill, David French. London: The Hambledon Press.

Doğru, Tuğrul Erdem, 2022. "Arnold Joseph Toynbee: Hayatı ve Osmanlı Modernleşmesi Üzerine Görüşleri". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 10/30:112-124.

Dönmez, Ahmet. 2014. Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1933-1841). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Eğrioğlu Ertekin, Işık. 2024. "Napoléon Bonaparte ve İstanbul". *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 12/38: 256-271.

Ertekin, Ferdi. 2022. İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ertekin, Ferdi. 2024. "Tasarıdan Harekâta: İngiltere'nin 1906 Tarihli Gelibolu'yu İşgal Tasarısı ile 1915'teki Amfibi Harekâtı Arasındaki Münasebete Dair". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. XXI/81: 119-155.

Gilmour, David. 2004. "George Nathaniel Curzon (1859-1925)". *Oxford Dictionary of National Biography: From the earliest times to the year 2000*, C. 14, Ed. H. C. G. Matthew, Brian Harrison. Oxford: Oxford University Press.

Goldstein, Erik. 1987. "British Peace Aims and the Eastern Question: The Political Intelligence Department and the Eastern Committee 1918". *Middle Eastern Studies* 23/4: 419-436.

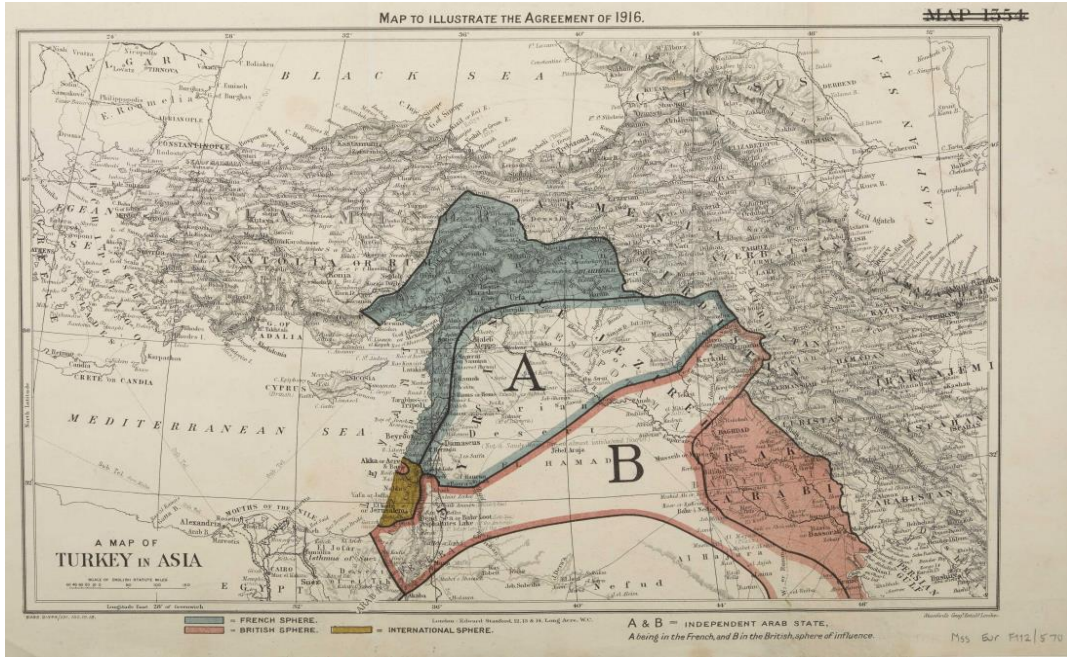
- Kaymaz, İhsan Şerif. 2007. "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 23/67-68-69:145-174.
- Köse, İsmail. 2019. "I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)". *Bilig* 89: 1-27.
- Mansergh, Nicholas. 1982. *The Commonwealth Experience: From British to Multiracial Commonwealth 2*. London: The Macmillan Press.
- Millar, Fergus, *Oxford Dictionary of National Biography: From The Earliest Times To The Year 2000*, C. 55, Ed. G. C. G. Matthew and Brian Harrison, Oxford University Press, Oxford 2004: 178 181.
- Özkan, Yusuf Ali. 2022. "British Intelligence and the Dardanelles: the 1906 Taba affair revisited". *Intelligence and National Security* 37/7: 1020-1037.
- Paris, Timotyhy J. 2003. *Britain, The Hashemites and Arab Rule (1920-1925)*. London: Franks Cass Publishers.
- Sander, Oral. 2003. *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918*. İstanbul: İmge Kitapevi.
- Schuyler, Robert Livingston. 1918. "The British War Cabinet", *Political Science Quarterly*, 1918, 33/3: 378-395.
- Yıldız, Gültekin. 2019. "How to Defend the Turkish Straits Against the Russians: A century-long 'Eastern Question' in British defence planning: 1815–1914". *The Mariner's Mirror* 105/1: 40-59.

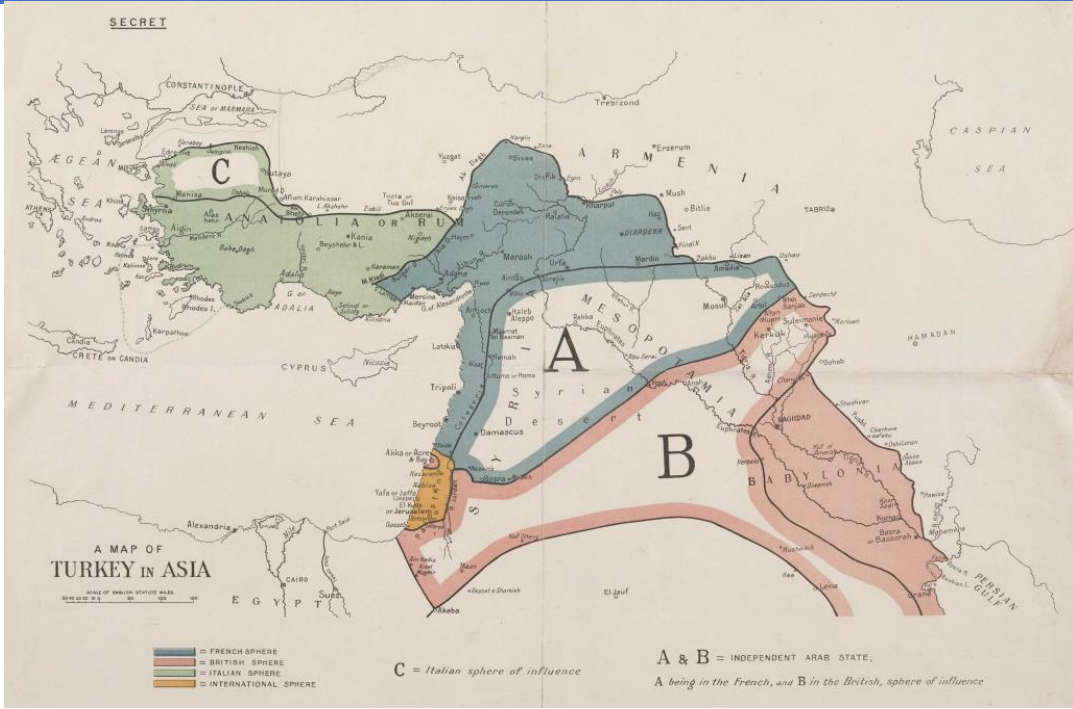
Ekler

Harita 1: 1916 Paylaşım Haritası: Mavi bölgeler Fransız, Kırmızı İngiliz, Sarı Uluslararası Bölge. A ve B kısımları Bağımsız Arap Devleti (TBL Mss Eur F112/570: 16).

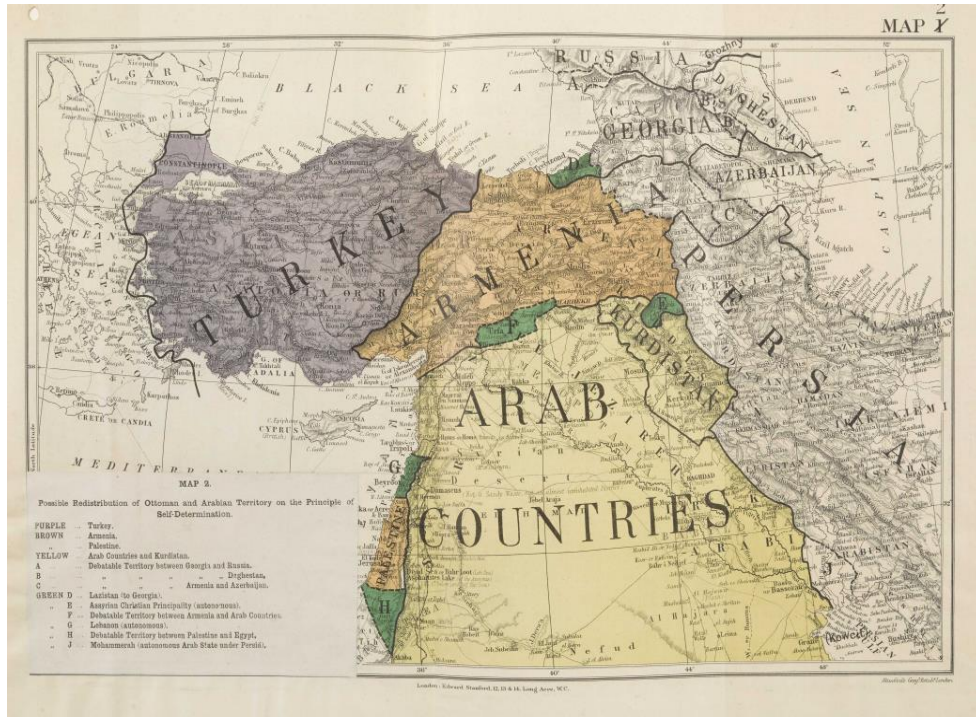

Harita 2: Asya'daki Türkiye, Mavi: Fransız, Pembe: İngiliz, Yeşil: İtalyan, Turuncu: Uluslararası Bölge, krem rengi ile gösterilen arka planda doğuda 1916'da Rusya'ya bırakılması planlanan Ermenistan. İstanbul da çıkarıldığında Osmanlı Devleti'ne kalan Asya İmparatorluğu (TBL Mss Eur F112/570: 9)

Harita 3: **Mor:** Osmanlı İmparatorluğu, **Kahverengi:** Ermenistan ve Filistin, **Sarı:** Arap Ülkeleri ve Kürdistan. **A:** Rusya ile Gürcistan arasındaki tartışmalı bölge, **B:** Dağıstan ile Gürcistan arasındaki tartışmalı bölge, **C:** Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki tartışmalı bölge, **Yeşil D:** Lazistan, **Yeşil E:** Özerk Asir Hristiyan Prensiği, **Yeşil F:** Ermenistan ile Arap ülkeleri arasındaki tartışmalı bölge, **Yeşil G:** Özerk Lübnan, **Yeşil H:** Filistin ile Mısır arasındaki tartışmalı bölge, **J:** Mohammerah [Özerk Hürremşehr] (TBL Mss Eur F112/570: 21).

Harita 4: Uluslararası Komisyon Sorumluluğundaki Bölge (TBL Mss Eur F112/570: 2).

Lord Curzon, Arnold Joseph Toynbee ve İstanbul'un Geleceği Hakkında Üç Mesele

